

Kur'an'da Hak Kelimesinin Anlam Biçimleri

Öz: Kur'an-ı Kerim hem İslâm dininin hem de İslâm düşüncesi alanında ortaya konulan ilmi çalışmaların temel kaynağıdır. Bu nedenle bir kelimenin Kur'an'da nasıl istihdam edildiği meselesi, düşünce sistemi yönüyle Kur'an'a bağlı olan İslâm ilimlerinin konu, yöntem ve hedeflerinin tespit edilmesi açısından son derece önemlidir. Geniş bir anlam yelpazesi ile Kur'an'da istihdam edilen kavramlardan biri de hak kelimesidir. Hak kavramı sahip olduğu anlam biçimleri ile bir tarafta Müslümanların din ve düşünce dünyalarını, niyet ve hareket tarzlarını etkilemiş öte yanda Müslüman düşüncesi içerisinde farklı ilim dallarında çeşitli anlamlar kazanmıştır. Bu kavram Kelâm ilminde, eşyânın hakikati bağlamında felsefi-teolojik bir zeminde ele alınmış, İslâm Hukuku'nda kendisine normatif ilkelerin temel ve nesnel idesi olarak yer bulmuştur. Tasavvufta bâtnî alanı daha çok vurgulayan ezoterik bir anlam biçimiyle işlenen bu kavram Belâgât ilminde, lafız ve mana ilişkisi içerisinde incelenmiştir. Dolayısıyla günümüzde hak kelimesinin anlam biçimlerini tespit etmek isteyen araştırmacılar için geniş bir literatür bulunmaktadır. Bununla birlikte Kur'an'da geçen bir kelimenin anlamlarına hızlı bir şekilde ulaşmak isteyenler için Vücûh ve Nezâir kitapları temel başvuru kaynakları arasındadır. Fakat bu kitaplar Kur'an'daki bütün kelimeleri kapsamadıkları gibi ele alınan kelimelerin bütün anlamlarını da içermemektedir. Bağlamda hak kavramı da geniş bir literatür içinde kullanılmasına rağmen Vücûh ve Nezâir kitaplarında bütün anlamlarına yer verilmeyen sözcüklerden biridir. Bu tespitlerle gerekçelendirilmiş metnimizde ilk olarak Kur'an'da hak kelimesinin anlam biçimleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra hak kelimesinin, vücûh ve nezâir kitaplarında yer almayan *hikmet* ve *yasa* anlamları Mâturidî ve Zemahşerî'nin görüşlerinden yola çıkarak tespit edilmiş ve kavramın anlam biçimlerine eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kur'an, Hak, Hikmet, Yasa.

Hamdullah
ARVAS^{ID}

The Meaning Forms of the Haqq Concept in the Qur'an

Abstract: Holy Quran is the main source of both Islamic religion life and scientific studies in the field of Islamic thought. For this reason, the issue of how a concept is used in the Quran is extremely important in terms of determining the subjects, methods and goals of Islamic sciences that are connected to the Quran in terms of their vocabulary. In this sense, one of the concepts used in the Qur'an with a wide range of meanings is the haqq. With its wide range of meanings, it has not only affected the religious and intellectual worlds of Muslims, their intentions, and actions, but also gained different meaning dimensions within the traditions of understanding related to Islamic thought. It was handled in Kalâm on a philosophical-theological basis while it takes place in Islamic Law as the basic and objective expression of normative principles. In Sufism, it is also processed in the form of an esoteric meaning while it is examined in the relationship between words and meaning in the science of Balagah. Therefore, there is a large literature for researchers who want to identify the meaning forms of the haqq. However, Vücûh and Nezâir books are among the main reference sources for those who want to reach the meanings of a haqq quickly. However, these books do not cover all the words in the Qur'an, nor do they contain all the meanings of the words dealt with. In this context, although it is used in a wide literature, one of the words that does not include all meanings in Vücûh and Nezâir books is the haqq. In our text will justify by these determinations, information will be given about the meaning forms of the word right in the Qur'an. Then the meaning of wisdom and law, which is not included in the vücûh and nezâir books, will be analyzed in views of the al-Maturidî and al-Zamakhshari, and added list of the meaning forms of the haqq concept.

Keywords: Kalâm, Qur'an, Haqq, Wisdom, Law.

* Arş. Gör. Dr. Sırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Anabilim Dalı.
E-Posta: harvas13@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3710-5618>

Giriş

Kur'ân'ın Arapça dilinde indirilme gerekçesinin anlam morfolojisi açısından olması, vahye ilişkin her muhtevanın doğru bir kavramla indirildiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte Kur'ân, Hz. Peygamber'e tek cilt halinde indirilmiş bir kitap değildir. Dolayısıyla Kur'ân'daki bazı kelimeler, vahyin indiği yere ve zamana göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu durum Müslüman düşüncesinin odak kavramlarından biri olan hak için de geçerlidir. Sözlükte varlık, mutâbakât, gerçeklik, doğru, sâbit gibi anlamlara gelen hak kelimesi,¹ Kur'ân-ı Kerim'de yirmiden fazla anlama gelecek şekilde istihdâm edilmiştir.² Hak kelimesi İslamileştirilmiş dillerde aynı lafızla kullanıldığı için Allah'ın ne demek istediğini hakkıyla anlamak her zaman mümkün olmamaktadır.³ Öte yandan hak kelimesinin farklı söylem ve bağlam ilişkileri ile Kur'ân'da istihdam edilmesi mezheplerin, ekollerin ve fırkaların anlama geleneklerini etkilemiştir. Kelâm ilminde hak, felsefi-teolojik bir zeminde ele alınmıştır. İslâm Hukuku'nda normatif ilkelerin temel ve nesnel idesi olarak yer bulmuştur.⁴ Tasavvufta bâtinî alanı daha çok vurgulayan ezoterik bir anlam biçimiyle işlenmiştir.⁵ Belâğât ilimlerinde, lafız ve mana ilişkisi içerisinde ele alınmıştır. Bu açıdan Kur'ân'da hak kelimesinin hangi anlamda istihdam edildiği konusu önem arz etmektedir.

Kur'ân'da geçen kelimelerin anlamlarına hızlı bir şekilde ulaşmak isteyenler için *Vücûh* ve *Nezâir* kitapları temel başvuru kaynakları arasındadır. Fakat geniş bir

- 1 Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arâb* (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1990), 10/50-55; Muhammed b. Ahmed Ezherî, *Tehzibu'l-luğâ*, thk. Muhammed Avdi Marab (Beyrut: Dârü'l-lhyâi't-Tûrâs, 2001), 9/196; Muhammed b. Muhammed Abdurrezzak Ebu'l-Feyd, *Tacul ârus min cevâhîri'l-kâmus*, çev. Dârü'l-Afâk, (Kahire: Dârü'l-Hidâye, 1995), 26/458; Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf Cürçânî, *Ta'rifât*, thk. Abdurrahman Umeyr (Mısır: Matbaatul Hayriyye, Mustalahât, 1306), 89; Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Hatem Salih (Bağdad: Merkezi Cumue'ti'l-Mâcid, 2006), 103-104, 182-185; Hüseyin b. Muhammed Dameğani, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-aziz*, thk. Abdulhamid Ali (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 188-9; Ebû Hilâl Askerî, *Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2007), 185; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzi, *Nüzhetü'l-a'yun en-nevâzir fi ilmi'l-vûcuhi ve'n-nezâir*, thk. M. Abdulkerim Kazım (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984), 265-9.
- 2 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Mansur Fehmî (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1364), 208-211.
- 3 Zülfikar Durmuş, "Kur'an'da "Hakk" Kelimesinin Türkçe Meallere Aktarımıyla İlgili Tespit ve Öneriler", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, (8) 20 (2004): 111-130.
- 4 Ali Bardakoğlu, "Hak", *DİA*, (İstanbul: TDV, 1997), 15/139-151.
- 5 Daud Rahbar, *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'an*, (Netherlands: E.J. Brill, 1960), 16-17.

literatür içinde kullanılmasına rağmen Vücûh ve Nezâir kitaplarında hak kelimesinin bütün anlamları bulunmamaktadır. Ayrıca konu hakkında yapılmış mevcut çalışmalarda hak kelimesinin bütün anlam biçimlerine yer verilmediği tespit edilmiştir.⁶ Elbette böyle bir çalışmada bu denli geniş kapsamlı bir konuyu bütünüyle işlemek mümkün değildir. Bu sebeple konu hakkında düşüncelerini belirten âlimlerin bütün görüşlerini ya da onların eserlerinin muhtevasını açığa çıkarmak çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Dolayısıyla çalışmada sadece hak kavramının saklı kalan iki anlamı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Aynı gerekçe ile Batı ve İslam filozoflarının görüşlerine de dar çerçevede yer verilmiştir. Bu yöntemle kurgulanmış çalışmada ilk olarak Kur'ân'da hak kelimesinin anlam biçimleri sözlüklerden, vücûh ve nezâir kitaplarından ve tefsirlerdeki yorumlardan hareketle derlenmiştir. Daha sonra hak kelimesinin, vücûh ve nezâir kitaplarında yer almayan *hikmet* ve *yasa* anlamları Mâturîdî (ö.333/944) ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) görüşlerinden hareketle tespit edilecek, literatürde kullanılan mevcut anlam biçimlerine eklenmiştir.

1. Kur'ân'da Hak Kelimesinin Anlam Biçimleri

Miladi 610 yılında inmeye başlayan Kur'ân-ı Kerim'de *hakikat* kelimesi geçmemektedir. Gerçeklik anlamında kullanılan bu kavram, *hak* kelimesi ile ifade edilmektedir Kur'ân'da bâtılın, mâdumun, abesin, yalanın, zannın ve şüphenin zıddı olarak hak,⁷ müştaklarıyla birlikte 272 âyette 289 yerde geçmektedir.⁸ Kur'ân'a

6 Hasan Hacak, *İslâm Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000); Mustafa Kumru, *Vahiy Sürecinde Hak Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans, 2007); Saliha Yaşaroğlu, *Kur'ân'da Hak Kavramı*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans, 2009); Nazime Beysan, *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, SBE, Doktora, 2009); Hilâl Tarım, *Sofistlerde Hak Kavramı*, (Muğla: Muğla Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans 2010); Yusuf Ziya Öğretici, *Din Eğitimi Açısından Hak Kavramı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans, 2014).

7 Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Savfan Adnan Davedî (Beirut: Dârü'l-Kalem, 1412), 246-247; Bekir Topaloğlu, "Hak", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1997), 15/152.

8 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 208-211; Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Hatem Salih (Bağdad: Merkezi Cumue'ti'l-Mâcid, 2006), 103-104, 182-185; Hüseyin b. Muhammed Dameğani, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-aziz*, thk. Abdulhamid Ali (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 188-9; Ebû Hilâl Askerî, *Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetû's-Sekâfeti'd-Dînîyye, 2007), 185; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed *İbnü'l-Cevzi, Nüzhetü'l-a'yun en-nevâzir fi İlmî'l-vücû-*

göre Kur'ân'ın hak olması,⁹ varlık bakımından hakikat hem de bilgi değeri bakımından doğru olması anlamına gelir.¹⁰ Dolayısıyla hak kavramsal içeriği hem gerçeklik hem de doğruluk anlamlarını içerdiğinden salt önermesel formları denetleyen doğruluk anlamından daha geniş kapsamlıdır.¹¹ Bu anlam deltası üzerinde hak, sabit varlıkları, durumları ve bilgileri ifade etmek üzere hariçte tahakkuk etmiş şey bakımından *hakikat*; hükümde hakkaniyet talep edilen yerlerde *adâlet*; fikrin vâkiyâya mutâbakâtı anlamında *yakîn*; haberin vakiyaya mutâbakâtı bakımından *sıdk*; lafzın anlama delaleti bakımından *mecâzin zıddı* anlamına gelir.¹² Hakka delalet bakımından adaletin zıddı *zulûm*, sıdkın zıddı *kizb*, hakikatin zıddı *mecâz* ve yakînin zıddı da *zandır*. Bu anlam yelpazesi ile hak, İslâm'ın *hakikat*, *hidâyet* ve *hakkâniyet* teorisinin odak düşüncesidir.¹³

Hak kelimesi bazı ayetlerde âfâk ve enfûste kanıtların ileri sürülmesi, hak olanın *izhâr* edilmesi anlamında istihdam edilmiştir.¹⁴ Bu anlam biçimine göre âlem kendi yaratıcısını açığa vurmaktadır. Fakat insana dair bazı şeylerin bu kadar açık bir şekilde bilinmesi mümkün değildir. Bu açıdan hak, bir şeyin gizlenmesi anlamındaki kitmanlığın yasaklandığı konularda saklanan ve daha sonra açığa çıkan şeyleri ifade eder. BU anlamıyla kitmanlık, aleni olmak manasında izharın *zıddıdır*. *Terim olarak da hak olduğu sabit olan bir hakikatin karşısında susma anlamında kullanılmaktadır*. Kuşeyrî'ye (ö. 465/1072) göre kitmanlıktan kastedilen ilmin gizlenmesidir.¹⁵ *Mâturîdî de* (ö. 333/944) kitmanlığı, Ehl-i Kitâb'ın kendi kaynakların-

hi ve'n-nezâir, thk. Muhammed Abdulkerim Kazım (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1984), 265-9; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Baslum (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/510; Mahmud b. Ahmed Zemaşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidi't-tenzil*, (Beirut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 2/584; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 7/132-133.

9 Bk. el-İsrâ 17/81, 105; el-Kehf 18/29.

10 Fahreddin Râzî, *el-Mahsûl*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 334.

11 İlhami Güler, "el-Hak Kavramının Kur'an'daki Dini ve Ahlaki İçeriğinin Tahlili", AÜİFD (Ankara, 2002), 201-209; Mehmet Sait Reçber, "Hakikat", *İslâmiyet- Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2013), 280.

12 Askerî, *el-Vücuḥ ve'n-nezâir*, 185; İbnü'l-Cevzi, *Nüzhetü'l-ayun en-nevâzir fi ilmi'l-vücuḥi ve'n-nezâir*, 265-269; Dameğani, *Vücuḥ ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-azîz*, 188; Süleyman Molla-ibrahimoğlu, "Kur'an'da Hak Kavramı", *Diyanet İlmi Dergi*, 1996, cilt: XXXII, sayı: 1, 21-42.

13 Bk. el-Yunûs 10/24; el-Nahl 16/10; el-Hac 22/05; el-Ankebut 29/43-44; Fussilet 41/53; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 25:82- 83; İbni Sinâ, *Metafizik*, (İstanbul: Litera Yayınları, 2005), 2/161, 188; İbni Sinâ, *Metafizik*, (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 1/16; Rehber, *God of Justice: A Study in The Ethical Doctrine of The Qur'ân*, 32.

14 Bk. Fussilet 41/53.

15 Bkz. el-Bakara 02/42,146; Âl-i İmrân 03/71; 05/10; el-Enfâl 8/6.

da geçtiği şekli ile Hz. Muhammed'in peygamber olduğu hususundaki bilgileri saklamaları, sınır ve recm konusunda şeriâtın hükümlerini gizlemeleri anlamında te'vil etmiştir.¹⁶ Nitekim Fahreddin Razî de (ö. 606/1209) bu görüşe yer vermiş ve kitmanlığı Tevrat'ta geçen haberlerin gizlenmesi anlamında yorumlamıştır.¹⁷

Kur'an'da sadece kitaplardaki hakikatlerin gizlenmesinden bahsedilmez. Yûsuf Sûresi'nde tasarlanıp yapılan birçok suçun ifşa olmasını imler. Gerçeğin eninde sonunda olduğu gibi ortaya çıkması anlamında izhâr, Yûsuf Sûresi'nde *hashasa'l-hak* ile belirtilmektedir.¹⁸ Hashasa'l-Hak' deyimi hak olanın önünde sonunda ortaya çıkmasını ifade eden bir anlamda istihdam edilmiştir. Bu anlam Yûsuf Sûresi'ne kimliğini vermiştir. Burada hak, kardeşlerin, Melik'in karısının, Hz. Yûsuf'un zindan arkadaşlarının durumu ile rüyaların hak olana kavuştuğu bir anlam biçimini içinde tahakkuk etmektedir. Öte yandan sûrede geçen olayların sebeplerinin açığa çıkarılması anlamındaki 'Te'vilü'l-Ehâdis'¹⁹ kavramı hak olanın ortaya çıkmasından önceki boyutunu zahir olandaki yoruma açık yolu imlemektedir. Çift kutuplu doğasından dolayı hak, bâtını teorilerin temel referans noktalarından biri olmuştur. Bu konu bu çalışmanın kapsamını aşacak, başlı başına bir çalışmayı hakkececek genişliktedir. Fakat burada yeri gelmişken ilmin, hakkın ve hakikatin zâhir ve bâtın şeklinde sınıflandırılmasının kelam düşüncesindeki yerine değinmek gerekmektedir.

Kelâmcılara göre ilim ya ilahî ya da beşerîdir. İlahî olanı Allah sadece vahiyle insana açar. Vahiy ise Allah'ın irâde ve lûtfu ile tahakkuk eder ki İslâm inanç esaslarında vahiy kesb edilen, yani kişisel bir çaba ile elde edilen bir şey değildir.²⁰ Allah sadece seçtiği peygamberlerine vahyetmiştir. Beşerî ilim ise insan çabası ile elde edilmektedir. Bu anlamda hakikatin zahîr ve bâtın şeklinde sınıflandırılması sadece ilahî ve beşerî seviyeyi belirtmek için kabul edilebilir. Kelâmcılara göre in-

وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Muhammed Şuhat, (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Turâs, 1423), 1/102, 148; Abdulkarim b. Abdulmelik Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, thk. İbrahim El-Besyuni, (Kahire: Heyet el-Misrî el-Âmme, 2005), 1/148.

16 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/632-633.

17 Bkz. Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 8/257.

18 Yûsuf 12/51.

19 Yûsuf 12/06

20 Seyfuddin Âmidî, *Gâyetü'l-merâm fi ilmi'l-Kelâm*, thk. Hasan Mahmud Abdullatîf (Kahire: Dârul Kûtûbi'l-Misriyye, 1971), 318.

sanın idrak sınırları içinde olan her bilgiye her insan ulaşabilir. Bu anlamda epistemolojik seçkincilik red edilmektedir.²¹ Tevili dilsel bir anlamda yorumlamayan kimselerin kabul ettiği ilhâm, her ne kadar bilginin ortaya çıkmasında bir vasıta olsa da²² din ve dünya işlerinde referans alınacak bir bilgi türü değildir.²³

Hak kavramı ile ilgili bir diğer anlam boyutu da onun gerçektir, haktır manasını veren kullanımlarıdır. Burada *ḥakk*^a (حَقًّا) şeklindeki fiil kullanımını geçtiği 20 ayette,²⁴ ifadelerle *gerçek*, *hak*, *tahakkuk etmek* şeklinde yargısal bir anlam kazandırmaktadır.²⁵ Rabbin va'dinin hak olduğunun belirtilmesi *vecednâ rabbunâ hâkkan*; Hz. Peygamber'in Kur'an ve İslâm ile gönderilmesi anlamında 'câe bi'l-hakk' ifadeleri şeklinde belirtilmiştir.²⁶ Hak kavramı Kur'an'da *ikrâr* amacı ile 'bu hak değil mi?' sorusu içinde de insanların *kâlu belâ* demelerinin tabii delaleti içinde yer bulur.²⁷ (حَقًّا) hakka kelimesinin عَلَى harf-i ceri ile kullanıldığı bağlamlarda bir ödülü veya azabı hak *etme veya yapılan bir işin sonucunda elde edilen karşılık*, artık gerekli olan anlamında kullanıldığı görülmektedir. hakka kelimesi ayrıca olması gereken anlamında kullanılmıştır.²⁸ Bu bağlamda Kur'an'da yer bulan hakka *tilâvetihi*, Allah'ın âyetlerini gereğince anlama, tahrif etmeme,²⁹ hakka *tukâtihi* Allah'tan olması gerektiği gibi sakinme,³⁰ hakka *kadrihi* Allah'ın zat ve sıfatlarına olması gerektiği gibi inanma,³¹ hakka *cihâdihî*, Hz. İbrahim'in model yaşantısına sahip olmak için

21 el-Hadid 57/27

22 el-Enfâl 8/59; Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 15/476.

23 el-Câsiye 45/26; Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhîd*, thk. Muhammed Aruşî-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2010), 66-69.

24 Abdalbâkî, *Mu'cemu'l-müfahres li'l-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. 208-211.

25 *Elçinin Gerçekliği* konusunda bk. Âl-i İmrân 03/6; *Va'dullah* meselesi için bk. el-Yûnus 10/55; el-Fatiha 01/21; el-Kasas 28/13; er-Rûm 30/60; Lokmân 31/33; Fâtır 35/05; el-Mü'min 40/55, 77; el-Câsiye 45/32; el-Ahkâf 46/17.

26 Bk. el-A'râf 07/53.

27 Bk. el-En'âm 06/30; el-Ahkâf 46/34.

28 *Hakka Tilâvetihi için bk. el-Bakara 02/121; Hakka tukâtihi için bk. Âl-i İmrân 03/102; Hakka Kadrihi için bk. el-En'âm 06/91, el-Hac 22/74, ez-Zümer 39/67; Hakka Cihâdihî için bk. el-Hac 22/78; Hakka Riâyetihî için bk. el-Hadid 57/27.*

29 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/553; Muhammed b. Cerir Taberi, *Câmiu'l-beyân fi te'vili'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 12/572; Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 4/94, 123; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekr Suyutî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998), 55.

30 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 2/443; Abdullah b. Muhammed Beydavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed A. (Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1418), 2/31; Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 14/242 ve 21/439.

31 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 4/165; Suyutî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, 227, 177, 444, 615; Ebû Ubeyd Muhammed b. Teymi, *Mecâzu'l-Kur'an*, (Mektebetu Hanci, 1381), 1/201; Hasan İbn Asakir, *Tebyinu*

elinden geleni yapmak anlamında yorumlanmıştır.³² Hak, Hz. Lût peygamberin kavminde cereyan eden gayri ahlâkî bir haksızlığı talep etme ifadesi içinde hakkı olmama, ihtiyacı bulunmama, örfe aykırı olmama anlamındadır.³³

Kur'an'da hakka uygun bilgiyi vermek anlamında kullanılan ifadelerden *kitâbun yantiku bi'l-hak* ibaresi, gerçeğe uygun konuşma manasında yer bulmuştur.³⁴ Hakkın ve haksızlığın gerekçelerini barındırması bakımından *hak* kelimesi, karşılığın değerlendirileceği bir zamanda, va'd edilmiş olanın gerçekleşmesine delalet eden mutlak haber anlamındadır.³⁵ Bu haber verme işinin bir miâd olarak beyan edildiği yerlerde *hakka* kelimesi, doğrudan sözün gerçekliğine, teolojik iradeye, mutlak söze vurgu yapan bir anlama kavuşmaktadır. Hâkkat sigâsıyla daha önce öngörülmüş bir olayın gerçekleşmiş olması anlatılmaktadır.³⁶ Üç yerde isim olarak *hâkkah* (حَاقَّةً) biçimi gerçekleşecek büyük ve şiddetli olayı, kıyâmeti, işaret etmektedir.³⁷ Hak-kat (حَقَّتْ) kelimesi de dalalet düşmenin,³⁸ azap sözünün vâcip olması,³⁹ bir şeyin şiddetli bir şekilde gerekmesini ifade etmektedir. *Huk-ka* (حَقَّتْ) kelimesi de bir şeyin boyunduruk altına alınması, itaât etmeye zorlanması anlamındadır.⁴⁰ Hak, dört yerde *yuhîqqa* (يُحِقُّ) şeklindeki muzârât sigâsı ile geleceği de işaretleyen bir anlam formuna sahip olmuştur.⁴¹ Böylece *ihkâk-ı hakk, hakkı hâkim kıлма, hak olanı gerçekleştirme* fikri ilahi va'din ufkunu, nihai öngörüsünü beyân etmiştir.⁴² Ayrıca Allah'ın va'dini kesin olarak tamamlama

kizbi'l-müfterî fi mâ nesEbû ila'l-imam ebi'l-Hasan el-Eşâ'ri, (Beyrut: Darul Kutubi'l-Arab, Şamile, 1404), 283; *İsmail b. Ömer İbn Kesir, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Âzîm*, thk. Sami b. Muhammed Selame (Beyrut: Dârü't-Tayyib, 1999), 5/397.

32 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/446; Zemaşşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzil*, 3/173; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 23/254; Beydavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 4/80.

33 Dameğani, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-azîz*, 190; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân*, 2/292; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 7/162; Suyutî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, 296.

34 Bk. el-Mü'minûn 23/62.

35 Va'd ve incâz manası için bk. en-Nisâ 04/122, el-A'râf 07/44; et-Tevbe 09/11; el-Yûnus 10/04, 103, en-Nahl 16/38, el-Kehf 18/98, er-Rum 30/4; Lokmân 31/9.

36 Yoldan çıkma anlamı için bk. el-A'râf 07/30, Azâp manası için bk. el-Hac 22/18; Söz anlamı için bk. el-Kasas 28/63, el-Ahkâf 46/18; Kelîmetü'l-Azâp manası için bk. es-Saffât 37/19.

37 Bk. el-Hakka 69/1-3; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 10/163; Zemaşşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzil*, 4/598; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 30/621; Beydavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 5/239; Suyutî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, 761.

38 Bk. en-Nahl 16/36.

39 Bk. Yûnus 10/33, 96; el-Mü'min 40/6; el-Zümer 39/71.

40 Bk. el-İnşikâk 84/1-2.

41 Bk. el-Enfâl 08/07-08; Yûnus 10/82; eş-Şûrâ 42/24.

42 Bk. el-Zümer 39/05, et-Tevbe 09/33; el-Fetih 48/28.

yacağını belirtir.⁴³ Özellikle ilahi yardımın kastedildiği âyetlerde hak olanın vâki olması anlamına gelir.⁴⁴

Kur'ân'da on altı yerde⁴⁵ geçen hakka حَقًّا kelimesi, *va'dan hakkın* örneğinde olduğu gibi gerçekleşecek olan *va'd ve vai'de* yönelik ilahi sorumluluk anlamında;⁴⁶ *maddi karşılıklara ilişkin sorumluluk*⁴⁷ ve *kâf'îrune hakkın* ifadesinde olduğu gibi tam hakkıyla manasındadır.⁴⁸ Aynı şekilde hak, *mü'minune hakkın* ifadesinde olduğu gibi hakkıyla inanan anlamında kullanılmaktadır.⁴⁹ Va'din dünyada gerçekleşmesi anlamında Hz. Yûsuf'un beyanında geçen *kad ca'e'leha rabbi hakkın* ifadesinde olduğu gibi va'd olanın vakti zamanı geldiğinde tahakkuk etmesi anlamına gelmektedir. ⁵⁰Kur'ân'da on yerde *is'tahâqqâ* (أَسْتَحَقُّ) biçiminde ve â'lâ harf-i ceri ile kullanıldığında da hak etme anlamındadır.⁵¹

Ahâqq (أَحَقُّ) şeklindeki kullanım biçimi ise Kur'ân'da on defa geçmektedir.⁵² İsmi tafdil sigâsiyla *ahak* kelimesi, kıyaslamanın daha somut olarak ifade edildiği bağlamlarda *daha fazla hak sahibi olma, daha çok layık olma, daha uygun ve evlâ* anlamında kullanılmaktadır. Bu kavram beş yerde isim,⁵³ beş yerde de sıfat görevindedir.⁵⁴ Kur'ân'da bir yerde isim görevinde geçen *hâqiq* (حَقِيق) kelimesi ise *çok uygun olmanın mübalağalı bir şekilde gerekmesini* ifade etmektedir.⁵⁵ Doğrudan hakka

43 Bk. el-Enfâl 08/06-08.

44 Bk. el-A'râf 07/118; el-Enfâl 08/08.

45 Bk. el-Bakara 02/18, 236, 241; en-Nisâ 04/122, 151; el-A'râf 07/44; el-Enfâl 08/04, 74; et-Tevbe 09/111; el-Yûnus 10/04, 103; Yûsuf 12/100; el-Nahl 16/38; el-Kehf 18/98.

46 Va'd ve İncâz manası için bk. en-Nisâ 04/122; el-A'râf 07/44; et-Tevbe 09/11; el-Yûnus 10/04, 103. el-Nahl 16/38; el-Kehf 18/98; er-Rûm 30/47; Lokmân 31/9.

47 Vasiyet manası için bk. el-Bakara 02/180; *Mehir* manası için bk. el-Bakara 022/ 236, 241.

48 İnkârın şiddetlenmesi anlamı için bk. en-Nisâ 04/151.

49 İmânın kuvvetlenmesi anlamı için bk. el-Enfâl 08/04, 74.

50 Gerçekleşme anlamı için bk. Yûsuf 12/100.

51 Günahkâr oldukları ortaya çıkarsa anlamında, el-Mâide 05/107.

52 Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerim*, 208-211.

53 Yönetici olmada daha fazla hak sahibi olma meselesi için bk. el-Bakara 02 247; Şâhitlik etmede daha fazla hak sahibi olma meselesi için bk. el-Mâide 02/107; Güven duyulmaya daha fazla layık olma meselesi için bk. el-En'âm 06/81; Takvâya daha ehil olma meselesi için bk. el-Fetih 48/26; Kocanın daha fazla hak sahibi olması konusu için bk. el-Bakara 02/228.

54 Eğer müminseniz Allah'tan korkmanız daha uygundur ayeti için bk. et-Tevbe 09/13; Allah ve Resulünün rızasını gözetmeniz daha uygundur ayeti için bk. et-Tevbe 09/62; Takvâ için yapılan meşit, içinde ibadet edilmesi için daha uygundur ayeti için bk. et-Tevbe 09/108; Allah kendisinde korkulması için daha uygundur ayeti için bk. el-Ahzâp 33/37; Hakka götüren kendisine tabi olunmaya daha uygundur ayeti için bk. el-Yûnus 10/35

55 Bk. el-A'râf 07/105

biçimindeki kullanımı ile *aslında olması gerektiği gibi, hakkıyla, hakkını vererek* bir eylemde bulunmanın veya bulunmamanın ölçüsü olmaktadır.⁵⁶ Ancak hak, tersi bir durum söz konusu olduğu *bi-gâyri'l-hak* *حق بغير الحق* ifadesinde *haddi olmamak, uygun düşmeme, hakkı olmama* anlamına gelir.⁵⁷ Bu haliyle *haksız yere* yani hakka *aykırı* anlamındaki kullanım biçimiyle hak kavramı merkezinde bir adalet arayışına delalet etmektedir. Kur'an'da hak kelimesi üç yerde isim olarak *haqqahu* (*حقه*) şeklinde somut anlam içeriklerine dayanması bakımından bazen de *doğrudan faydalanılan malın hakkı* anlamı ile *sadaka, pay* manasına gelir.⁵⁸

İsim haldeki *haqq* (*حق*) kelimesi Kur'an'da,⁵⁹ farklı söylem ve bağlam ilişkileri içinde 247 yerde geçmektedir.⁶⁰ Buralarda hak kelimesi birçok anlama delalet etmektedir. Bu anlamların üretilmesinde söylem ve bağlam üzerinde belirleyici olan harf-î cerlerin önemli etkisi bulunmaktadır. Bu duruma *li'l-hakk*,⁶¹ *mine'l-hakk*⁶² *le'l-hakk*⁶³ deyişleri örnek gösterilebilir. Bunun dışında isim haldeki *hakk* (*حق*) kelimesi Kur'an'da, vâkiâyâ, gerçeğe uygun söz,⁶⁴ doğru haber,⁶⁵ doğru yol, aslına uygun bilgi, inanç, yakîn,⁶⁶ delil,⁶⁷ bir işin doğrusunun ortaya çıkması,⁶⁸ adâlet,⁶⁹

56 Hakka Tilâveti için bk. el-Bakara 02/121; Hakka tukâtihi için bk. Âl-i İmrân 03/102; Hakka Kadrihi için bk. el-En'âm 06/91, el-Hac 22/74, el-Zümer 39/67; Hakka Cihâdihi için bk. el-Hac 22/78; Hakka Riâyetihi için bk. el-Neml 27/27.

57 Peygamberleri kanunlara aykırı şekilde öldürme için bk. el-Bakara 02/61; Âl-i İmrân 3/112, 181; eş-Şûrâ 42/42; Âl-i İmrân 03/21, 181; Zulümle yurtlarından çıkarılanlar bk. en-Nisâ 04/155; 22/40; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/34.

58 Bk. ez-Zâriyât 51/19; el-En'âm 06/141; el-Meâric 70/24-25.

59 Bk. el-Bakara 02/26, 42, 91, 09, 44, 146, 147, 213, 282, 60; Âl-i İmrân 03/62, 71, 154; Nisâ 04/171; el-Mâide 05/48, 77, 83, 84; el-En'âm 06/57, 62, 66, 73, 93; A'râf 07/08, 33, 105, 118, 146, 169; el-Enfâl 08/16, 17, 08, 32; Tevbe 09/29, 33, 48; el-Yûnus 10/23, 30, 32, 35, 36, 76, 82, 94, 108; el-Hûd 11/17, 45, 120; Yûsuf 12/51; er-Ra'd 13/01, 14, 17, 19; İbrâhim 14/22; el-İsrâ 17/81; el-Kehf 18/29, 44, 56, 34; et-Tâhâ 20/114; el-Enbiyâ 21/24, 97; el-Hac 22/06, 54, 62; el-Mü'minûn 23/71, 116; Nur 24/25, 49; el-Furkân 25/26; el-Neml 27/79, el-Kasas 28/39, 48, 53, 73; Lokmân 31/30; es-Secde 32/33; Sebe' 34/04, 06, 23, 49; Fâtır 35/31; el-Mümin 40/05, 75; Fussilet 41/15, 53; eş-Şûrâ 42/18, 24, 42; ez-Zuhuf 43/29, 30; el-Ahkâf 46/30; Muhammed Sûresi, 47/02, 03; el-Fetih 48/28; en-Necm 53/28; el-Hadid 57/16; el-Mümtehine 60/01; es-Sâf 61/09; en-Nebe 78/39.

60 Abdülbâki, *el-Mu'cemül-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 208-211.

61 Bk. el-Yûnus 10/35, 77; el-Mü'minûn 23/70; Sebe' 34/43; ez-Zuhuf 43/78.

62 Bk. el-Bakara 02/213; el-Mâide 05/48, 83, 84; el-Yûnus 10/30; el-Ahzâp 33/55.

63 *Mescidi Haram* anlamı için bk. el-Bakara 2/149.

64 Bk. el-A'râf 7/169; es-Sâd 38/84; es-Secde 32/13; el-Yâsîn 36/7.

65 Bk. el-Mü'minûn 23/62.

66 Bk. el-Yûnus 10/35-36; en-Necm 53/28; Vâkia 56/95.

67 Bk. el-Yûnus 10/76, 77.

68 Bk. Yûsuf 12/51.

69 Bk. el-A'râf 7/89, el-Enbiyâ 21/112; es-Sâd 38/22, 26; el-Zümer 39/69, 75.

görev, ödev, hüküm manasına gelir.⁷⁰ Bununla birlikte yükümlülükler aykırı davranışların niteliğini belirtmek üzere *bi-gayri'l-hakk* ifadesi içinde kullanıldığında, hak kelimesi, haksız yere ve hükmün dışına çıkmaya cevâz veren *ancak haklı bir sebeple*⁷¹ anlamındaki *illâ bi'l-hakk* tabirleri içinde yer bulmaktadır.⁷²

Kur'ân'da hak kelimesi gerçek, doğru ve sabit gibi anlamları nedeni ile Kur'ân'ı ve İslâm'ı⁷³ ifade etmektedir. Hak kelimesi varlığı kesin olan, mutlak gerçek olan manasında aynı zamanda Allah'ın bir ismi veya sıfatı şeklinde de kullanılmıştır.⁷⁴ Nitekim Tâhâ Sûresi'nde el-Hak kelimesi Allah'ın bir ismidir.⁷⁵ Aynı şekilde gerçekleşmesi kesin olan ölüm, hesap, azâp, mükâfat, cennet ve cehennem için de kullanılmıştır.⁷⁶ Daha çok *va'd* kelimesiyle birlikte cennet ve cehennem ahvali için istihdam edilmiştir.⁷⁷ Bütün bunlarla birlikte *hak bir kelime* ile *bâtıl bir şeyin kastedilmesi* mümkün olmuştur. İnsanın, gerçek olmayan şeyleri düşünebilme yetisi ile mecaz ifade etme kabiliyetini birleştirmesi buna imkân sağlamaktadır. Örneğin Urve b. Ömer b. Hudeyr, Siffin savaşı esnasında 'Allah'tan başka hüküm koyucu yoktur' derken Hz. Ali, *söylenilen hak, talep edilen bâtıldır anlamında* şu cevabı vermiştir: *Kelimetün hakkun, yurâdu bihâ bâtilun*.⁷⁸

Hak kelimesinin bir diğer anlamı da bâtil olmayandır. Bu anlamda hak kelimesinin zıddı bâtıldır.⁷⁹ B^aT^aL^a (ب ط ل) kök harflerinden oluşan bâtil kelimesini Kur'ân'da otuz altı yerde geçmektedir.⁸⁰ Geçtiği yerlerde *bâ tã lâm* (ب ط ل) kök

70 Bk. el-Bakara 02/180, 236, 241; er-Rûm 30/47.

71 Bu anlam daha sonra "yasa" olarak düzeltilecektir.

72 Bk. el-En'âm VI/151; el-İsrâ 17/33; el-Furkân 25/68.

73 Bk. el-İsrâ 17/81, 105; el-Kehf 18/29.

74 Bk. el-En'âm 6/62; Yûnus 10/30, 32; el-Hac 22/62.

75 Bk. Tâhâ 20/11.

76 Bk. *Kâf* 50/19. *Konu ile ilgili bilgi için Bk. Şahin İskender, Semantik Analizler Işığında Kur'an'da Diriliş Gerçeği*, (İstanbul: Ekin Yay., İstanbul, 2013), 319-320; Ali Akpınar, "Kur'an-ı Kerim'de Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı", *İslâmî Araştırmalar*, 1998, cilt: XI, sayı: 3-4, 187-197.

77 Bk. el-Enbiyâ 21/97; Mü'min 40/55.

78 Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Dureyd, *el-İştikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, (Lübnan: Dârü'l-Celil, 1991), 220 ; Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-ehvâ ve'l-milel ve'n-nihâl*, (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1975), 1/116; Abdullah b. Muhammed b. Ali Herevi, *Zemmu'l-kelem ve ehlehu*, thk. Abdurrahman Abdulaziz Şibli, (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikme, 1998), 4/249; Abdülkerim b. Muhammed Şehristani, *el-Milel ve'n-nihâl* (Beyrut: Maktabatü'l-Asriyye, 2013), 1/116; Abdurrahman b. Nasir İbn Fûrek, *Şerhu'l-Âkidedüt- Tahâviyye*, thk. Abdurrahman b. Salih el-Sudeysî, (Beyrut: Dârü'l-Tedmüriyye, 2008), 75.

79 Bk. el-Bakara 02/42; Âl-i İmrân 03/71; el-A'râf 07/118; el-Enfâl 08/08; er-Ra'd 13/17; el-İsrâ 17/81; el-Kehf 18/56; el-Enbiyâ 21/18, 22/62; el-Mü'min 40/05, 78; eş-Şurâ 42/24; Muhammed Sûresi 47/03.

80 Abdülbâki, *el-Mu'cemül-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 123-124.

harflerinden türetilmiş batıl الباطل cesaret anlamına gelirken الباطل *bâtıl* kelimesi gerçeğe uymayan inanç hüküm ve düşünceler, hakkın zıddı, anlamsız, yokluk, temelsiz, sabit olmayan, gidici, abes boşa gitmek anlamlarında kullanılmaktadır.⁸¹ Örneğin, *hak vaki olduğunda onların bildikleri bâtil oldu* ifadesinde geçersiz olma, boşa çıkma anlamında kullanılmaktadır.⁸² İbtal ise bir şeyin izâle edilmesi veya ifsâd edilmesi için kullanılır. *Allah hakkı gerçekleştirmek, sahte olanı kaldırmak istiyor* âyeti bu anlamdadır.⁸³

Hakikati olmayan şeyler için de bâtil kelimesi kullanılır.⁸⁴ Örneğin Allah gerçek olandır. Onların çağırdıkları ise bâtildir ayeti buna işaret etmektedir.⁸⁵ Aynı şekilde şeytan için de bâtil sıfatı kullanılır. Çünkü şeytanın fillerinin bir doğruluğu yoktur. Bu anlamları ile bâtil kelimesi bir şeyin nesne olarak var olmasında rağmen asliyetinin olmaması, gitmesi, yerini ve formunu koruyamaması anlamına gelmektedir.⁸⁶ Burada bir şey bâtil olduğunda, dış gerçeklik bakımından var olmasına rağmen, dini-ahlaki anlamda ihtiva ettiği değer bâtildir.

Hak kelimesinin muzârî sigâ ile kullanıldığı dört âyette amellerin iptâl edilmesi, onların geçersiz ve boşa çıkarılması anlamında kullanılmaktadır. Sadakanın manevi değerini minnetle düşürme anlamındaki âyette geçen bâtil kelimesi değersizleştirme manasındadır.⁸⁷ Bunun gibi *bi'l-bâtili* kelimesi başkasına ait malın ve mülkün zulümle ilhak edilmesi, bir kimsenin onu zorbalıkla kendi zimmetine geçirmesini belirtmektedir.⁸⁸ Allah ve Resulüne itaat edin de ameliniz boşa çıkmasın⁸⁹ anlamlarını veren âyetlerde de bâtil kelimesi fiilin değerini yok eden bir anlamı bildirmektedir.

81 Ahmed b. Faris b. Zekeriya El-Kazvinî İbn Faris, *Mücmeli'l-Luğa*, thk. Zehir Abdul Muhsin Sultan (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1986), 129; *İsfahâni, el-Müfredât fi garibi'l-Kur'an*, 129.

82 Bk. el-A'râf 07/118.

83 Bk. el-Enfâl 08/08.

84 Bk. er-Rûm 30/58; İbrâhim 14/ 127; en-Nisâ 04/66; el-Enfâl 08/30.

85 Bk. el-Hacc 06/62.

86 Ahmed b. Faris, *Mu'cemu'l-mekâyisu'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1979), 1/259.

87 Sadakaları boşa çıkarma manası için bk. el-Bakara 02/264.

88 Bk. el-Bakara 02/188; en-Nisâ 04/29, 161.

89 Amellerin boşa çıkarılması manası için bk. Muhammed Süresi 47/33.

Bâtıl kelimesinin isim halde kullanıldığı âyetlerde bâtil kavramı geçerli olmayan temelsiz,⁹⁰ zulûm,⁹¹ doğru olmayan,⁹² abes,⁹³ boş nafîle,⁹⁴ kizb,⁹⁵ ihbat,⁹⁶ zulûm,⁹⁷ şirk,⁹⁸ Allah dışındaki her şey anlamına gelir.⁹⁹ Modern ıstılahlarda ise ictinâb, hüsrân, zulûm, sihir ve küfür anlamlarında te'vil edilmiştir.¹⁰⁰ Bu âyetlerde hak- kî bâtil ile karıştırıp onu belirsizleştirme eylemi olarak *iltibas*,¹⁰¹ dinin yıkılması ve yapılan işlerin boşa gitmesi anlamında *ihbat*,¹⁰² Hz. Musa'nın *bu yaptıklarınız sihir Allah onları boşa çıkaracaktır* âyetinde olduğu gibi *iptal* olmayı ifade eder.¹⁰³ Allah'ın hakkı ihkâk edip bâtil olanı geçersiz kılmayı istemesi,¹⁰⁴ Hristiyan din adamlarının halkın mallarını zulûmle ilhâk etmeleri,¹⁰⁵ yapılanın ve amelin boşa gitmesi,¹⁰⁶ gerçek ve sahte olanın ifade edilmesi,¹⁰⁷ bir kimsenin temelsiz şeylere inanıp daha sonra inkâr etmesi,¹⁰⁸ hakkın geldikten sonra temelsiz ve boş olanın yok olması,¹⁰⁹ inkârcıların hakkı yok etmek isteyip bâtil olan şeyler için mücadele etmeleri,¹¹⁰ Allah'ın hakkı bâtil olanın üzerine fırlatarak onu darmadağın etmek istemesi,¹¹¹ Allah'ın hak ve inkârcıların davet ettiği şeylerin bâtil olması,¹¹² temelsiz şeylere inanıp Allah'ı inkâr edenlerin zararda olması,¹¹³ hakkın gelmesinden

90 Bk. el-Bakara 02/42.

91 Bk. el-Bakara 02/188; en-Nisâ 04/16.

92 Bk. Âl-i İmrân 03/71.

93 Bk. Âl-i İmrân 03/191.

94 Bk. el-A'râf 07/139.

95 Bk. el-Ankebut 29/48.

96 Bk. el-Bakara 02/264.

97 Bk. el-Bakara 02/188.

98 Bk. el-Bakara 02/31.

99 *İbn Farîs, Muçmeli'l-Luğa*, 1/128; *Askerî, el-Vücûh ve'n-nezâir*, 129.

100 *Zeyn, Mu'cemul mufahres li meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, 184-185.

101 Âl-i İmrân 03/71.

102 Bk. el-A'râf 07/139.

103 Sihirlerin boşa çıkarılması manası için bk. el-Yûnus 10/81.

104 Bâtıl olanı ortadan kaldırma manası için bk. el-Enfâl 08/08.

105 Bk. et-Tevbe 09/34.

106 Bk. el-Hûd 11/16.

107 Bk. er-Ra'd 13/17.

108 Bk. el-Nahl 16/72, 29/67.

109 Bk. el-İsrâ 17/81.

110 Bk. el-Kehf 18/56, el-Mü'min 40/05.

111 Bk. el-Enbiyâ 21/18.

112 Bk. el-Hac 22/62, 31/30.

113 Bk. el-Ankebut 29/52.

sonra b t l olanın ortaya çıkamayacağı gibi bir Şey de geri getirmemesi,¹¹⁴ yer ile gök ve arasındakilerin b t l olarak yaratılmaması,¹¹⁵ Kur'an'ın  n nden ve arkasından b t lin yaklaŐmaması,¹¹⁶ Allah'ın b t li mahvedip hakkı ihkâk etmek istemesi,¹¹⁷ ink rcuların b t l ve temelsiz Şeylere t bi olması¹¹⁸ ve b t lin yok olmaya mahkum olması¹¹⁹ Şeklinde gelen örnekler b t l kelimesinin kullanım biçimleri-ne birer örnektir.

2. Hak Kelimesinin Saklı Anlamları: “Hikmet” ve “Yasa”

Bu çalışmada hak kelimesinin *Vücûh ve Nezâir*¹²⁰ kitaplarında yer alan otuz anlamı derlenmiştir.¹²¹ Buna göre Mukâtil b. Süleyman ( . 150/767) hak kelimesine *Allah, Kur'an,  sl m, Adalet, Tevhîd, Sıdk, V cib, B t l olmayan, mal, evlâ* anlamlarını verirken b t l kelimesine de *kizb, ihbat, Şirk ve zul m* anlamlarını uygun görmüŐtür.¹²² Ebu Hilâl Askerî ( . 400/1009'dan sonra), hak kelimesine *Allah, Kur'an,  sl m, Ad let, Vücûb, Hil fu'l-B t l, Sıdk, Hakikat, Din, Pay* manalarını vermiştir.¹²³  smael b. Ahmed Hir  ( . 430/1039'dan sonra), *Vücûhu'l-Kur'an* adlı eserinde hak kelimesi-

114 Bk. Sebe' 34/49.

115 Bk. S d 38/27.

116 Bk. Fussilet 41/42.

117 Bk. eŐ-Ő r  42/24.

118 Bk. Muhammed S resi 47/36.

119 Bk. el- sr  17/81.

120 Kur'an'da aynı kelimenin farklı manalarda kullanılmasına vücûh, aynı anlamın farklı ayetlerde tekrar edilmesine de nezâir denir. Mehmet Suat Mertoğlu, “Vücûh ve Nezâir”, *Diyanet  slam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2013), 43/141-143.

121 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Hatem Salih (Bağdad: Merkezi Cumue'ti'l-Mâcid, 2006), 103-104, 182-185;  smael b. Ahmed Hir , *Vücûhu'l-Kur'an*, thk. Necef ArŐi (Meşhed: Mektebetül-Fikr, 1332), 187-192; Hüseyin b. Muhammed Dameğani, *el-Vücûh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-aziz*, thk. Abdulhamid Ali (Beyrut: D r l-K t bi'l-İlmiyye, 2010), 188-9; Eb  Hilâl Askerî, *Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebet s-Sekâfeti'd-Diniyye, 2007), 185; Abdurrahman b. Ali b. Muhammed *İbnül-Cevzî, N zhet l'a-yun en-nevâzir fi İlmi'l-v cuhi ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdulkerim Kazım (Beyrut: Müessesetür-Risale, 1984), 265-9; Eb  Mansûr Mâtüridî, *Te'vil t l-Kur'an*, thk. Mecdi Baslum (Beyrut: D r l-K t bi'l-İlmiyye, 2005), 1/510; Mahmud b. Ahmed Zemahşeri, *KeŐ f an hak ki'l-gav midit'tenzil* (Beyrut: D r l-Kitâbi'l-Arabi, 1407), 2/584; R zi, *Mef tih l-gayb*, 7/132-133; Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cem l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, 208-211.

122 Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, 103-104, 182-185.

123 Eb  Hilâl Askerî, *Vücûh ve'n-nezâir*, 185.

ne Allah, sıdk,¹²⁴ Hz. Muhammed'in sıfatı,¹²⁵ Şeylerin sıfatı,¹²⁶ Gereklilik,¹²⁷ Kâbe,¹²⁸ Âmel,¹²⁹ Evlâ,¹³⁰ Mal,¹³¹ Hak ile batılın beyânı,¹³² Cûrûm,¹³³ Zevâl bulma,¹³⁴ Bâtılın zıddı,¹³⁵ Kıyas,¹³⁶ İslâm,¹³⁷ Vücûb,¹³⁸ Cebrâil,¹³⁹ Lâilâheillallah,¹⁴⁰ Nâsîh ve Mensûh,¹⁴¹ Sıla-i Rahim,¹⁴² Tevhîd,¹⁴³ Ciddiyet,¹⁴⁴ Azâp,¹⁴⁵ Hz. Muhammed,¹⁴⁶ Adalet,¹⁴⁷ Hz. Muhammed'in içtihadı,¹⁴⁸ Kur'ân,¹⁴⁹ Kısım,¹⁵⁰ Şekâvet ve saâ'det,¹⁵¹ Kâin,¹⁵² olmak üzere otuz anlam vermiştir.¹⁵³ Hüseyin Damağani de (ö. 478/1085) *İslâm, Tevhîd, Hâce, Pay, Bâtılın zıddı, Sıdk, Adalet, Kur'ân, Allah, Mal, vücûbiyet* anlamlarını vermiştir.¹⁵⁴ İbnü'l Cevzi (ö. 597/1201) *Allah, Kur'ân, İslâm, Adalet, Tevhîd, Sıdk, Mal, Vücûb, Hâce, Pay, Beyân, Kâbe, Helâl ve Harâmın İzâhı, Lâilâheillallah, Ecelin Dol-*

124 el-Bakara 02/144, en-Nisâ 122, et-Tevbe 09/111, Yunûs 10/4; en-Nahl 16/38, el-Câsiye 45/32

125 el-Bakara 02/42

126 el-Bakara 02/71, el-Furkân 25/32.

127 el-Bakara 02/121, el-Enâ'm 06/91; el-Hac 22/74, Âl-i İmrân 03/102.

128 el-Bakara 02/144, 149.

129 el-Bakara 02/176.

130 el-Bakara 02/247; et-Tevbe 09/12, 62; Yunûs 10/35; el-Arâf 105,

131 el-Bakara 02/282

132 Âl-i İmrân 03/108.

133 el-Bakara 02/61, Âl-i İmrân 03/112.

134 el-Enâ'm 06/73; en-Nahl 16/3

135 el-Enâ'm 06/62; el-Hac 22/6; Lokmân 31/30.

136 el-Enâ'm 06/151, 33; el-Furkân 25/68.

137 Yunûs 10/82; el-Enfâl 8/8; el-İsrâ 17/81; en-Neml 27/79.

138 Yûnus 10/33, 96; es-Secde 13, 25; Yâsîn 36/7; el-Ahkâf 46/18.

139 Yûnus 10/94.

140 er-Ra'd 13/14; Zuhruf 43/86.

141 en-Nahl 16/102.

142 er-Rûm 30/38.

143 el-Kehf 18/29; es-Saffât 37/37.

144 el-Enbiyâ 21/55.

145 el-Enbiyâ 21/112; Mü'minûn 23/71, Asr 103/3.

146 el-Mü'minûn 23/70; Zuhruf 43/78.

147 el-Mü'minûn 23/62; Nûr 24/25.

148 Nûr 24/49,

149 Sebe' 34/32; Zuhruf 43/30,39; Kâf 50/5.

150 Sâd 38/84.

151 Kâf 50/19.

152 Yûnus 10/53.

153 *İsmail b. Ahmed Hirî, Vücûhu'l-Kur'ân*, thk. Necef Arşî (Meşhed: Mektebetü'l-Fikr, 1332), 187-192.

154 Damağani, *el-Vûcuh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-Azîz*. 188.

ması, Mûnciz, Cürüm ve Bâtılın Zıddı manasını vermiştir.¹⁵⁵ Bu anlamlara ek olarak modern Kur'ân sözlüklerinde hak kelimesi *vasiyet*,¹⁵⁶ *mehir*,¹⁵⁷ *sadaka*,¹⁵⁸ *ölçüye riâyet*¹⁵⁹ ve *eda yükümlülüğü* anlamlarında yorumlanmıştır.¹⁶⁰ Kur'ân'da bulunmasına rağmen yukarıda belirtilen *Vücûh ve Nezâir* kitaplarında geçmeyen hak kelimesinin anlamları ise *hikmet ve yasa* manalarıdır.

Hak kelimesinin *Vücûh ve Nezâir* kitaplarında geçmeyen, bu nedenle saklı kalan anlamlarından biri *hikmet* manasıdır. Kur'ân'da hikmet kelimesine *Kur'ân, Zebûr, nübüvvet, feraset, akıl, Allah korkusu, fıkıh, ilim, doğru konuşma, taâccüb, helal ve haramın bilgisi, hâdis, sünnet, hayâ, ve ahlâk* anlamları verilmiştir.¹⁶¹ Hikmet kelimesinin anlamları arasında *hak* bulunmamaktadır. Fakat yaratmanın ifade edildiği ayetlerde hikmet, bi'l-hak terkihi ile hak kelimesinin bir anlamı olarak açığa çıkmaktadır.¹⁶² Kur'ân'da hakk için, hakk ile, *yasa* ve *kanun* anlamında 'bil-hakk' terkihi yetmiş dört yerde,¹⁶³ 'bi'l-batıl' terkihi dokuz yerde, 'bil-kıst' terkihi ise on dört yerde geçmektedir. Kur'ân'da gayri kelimesi ise altmış dokuz yerde geçmesine rağmen *bi-gayri'l-hak* ifadesini alan terkipler kırk bir yerde ve bunlardan *hakk* ile birlikte oluşan terkipler ise sadece dokuz yerde geçmektedir.¹⁶⁴

Kur'ân'da yer verilmesine rağmen hikmet kelimesinin hak ile ilişkili bir şekilde kullanılmadığı tespit edilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında, hak kelimesinin hikmet anlamının örtülmesinde, dîn ve felsefe geriliminin etkisi yadsınamaz. Nitekim *bi'l-hak* ifadesi, sıklıkla *tevhid* ve *adalet* manasında çevrilmiş,¹⁶⁵ onun bi'l-hikme manası göz ardı edilmiştir. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin (ö. 204/820) *Kitâb-Kur'ân* ilişkisi üzerinden *Hikmet-Sünnet* özdeşliğini kurmasından sonra, hak

155 *İbnü'l-Cevzi, Nuzhetü'l-'ayân, 265-269.*

156 Bk. el-Bakara 02/180.

157 Bk. el-Bakara 02/236, 241.

158 Bk. en-Nisâ 04/92; el-Rûm 30/38; el-Zâriyât 51/19.

159 Bk. el-En'âm 06/141; el-A'râf 07/85; el-İsrâ 17/35; el-Rahmân 55/8-9.

160 Muhammed Bessam Rüşdü Zeyn, *Mu'cemü'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Âzim*, thk. Muhammed Adnan Salim (Dimeşk: Darul Fikril Measir, 1995), 337.

161 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'ân*, 193-4; Hikmet Yaman, *Prophetic Niche in the Virtuous City: The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought*, (BRILL, 2011), 86.

162 Bk. en-Nisâ 04/163-170; Ali İmran, 03/66; en-Nahl 16/03

163 Bk. el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/33; el-Furkân 25/68.

164 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 208-211; Ebû Hilâl Askerî, *el-Furûk fi'l-Luğâ*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dârü'l-İlm, 1980), 58.

165 Dameğani, *el-Vûcuh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-Azîz*. 188-9; Askerî, *Vûcuh ve'n-nezâir*. 206; *İbnü'l-Cevzi, Nuzhetü'l-a'yun en-nevâzir fi ilmi'l-vûcuhi ve'n-nezâir*. 285.

kelimesinin felsefi ve akli yetkinliği ön plana çıkaracak düzen, inayet ve sağlam iş yapma manalarında istihdam edilmesi riskli bir durumdu.¹⁶⁶ Hikmet kelimesine mevi'ze,¹⁶⁷ sünnet,¹⁶⁸ fehm, nübüvvet,¹⁶⁹ Kur'ân, helâl ve harâmın bilgisi şeklinde anlamlar verilse de hak kelimesi ile ilişkili kullanımlarda bu fehm gibi akli manalar göz ardı edilmiştir.¹⁷⁰ Ehl-i Sünnet'in politik ve teolojik kurumsallaşmasında rol oynayan Alî b. Muhammed el-Mâverdî (ö. 450/1058) ve Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) meseleyi ele alma biçimleri bu kanıyı pekiştirmiştir. Nitekim *hikmet-sünnet* özdeşliğinden sonra akılcılığı belirtecek bir kavram ihtiyacı ortaya çıkmış ve bizzat Gazzâlî Müslüman düşüncesindeki hakikat krizini aşmak için mantık terimini kelâm düşüncesine yerleştirmiştir.¹⁷¹

Hak kelimesinin hikmet anlamında yorumlanması sürecinde evreni inayet delili üzerinden değerlendiren İslam filozoflarının etkisi yadsınamaz.¹⁷² Nitekim İran ve Horasan bölgesinde felsefi düşüncenin kök salması ile birlikte hikmet teolojisi bu bölgede yayılmıştır. Mu'tezile ekolünün bu anlamdaki görüşü filozoflara zaten yakındı. Örneğin Zemaşşerî *bi'l-hak* ifadesini hikmet anlamında yorumlamıştır.¹⁷³ Fakat süregelen Mu'tezile karşıtlığı bu mezhebin birçok görüşünün reddedilmesine yol açmaktaydı. Dolayısıyla hikmet teolojisini Ehl-i Sünnet alanına taşımak için Mâtürîdî'yi beklemek gerekmekteydi. Hikmete büyük önem

166 Muhammed b. İdris Şafîi, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şakir (Mısır: Meketebetü'l-Halebi, 1940), 32, 73, 90; Hikmet Yaman, *Prophetic Niche in the Virtuous City : The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought*, (BRILL, 2011), 86.

167 el-Kamer 54/5.

168 el-Bakara, 02/129, 151, 231; Âli İmrân 03/48; en-Nisâ 04/54, 113; el-Maide, 05/110; el-Cumâ 62/02.

169 el-Bakara 02/251; es-Sad 38/20

170 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/171; Askerî, *Vücuha ve'n-nezâir*. 180; Askerî, *Vücuha ve'n-nezâir*. s.261.

171 Ali b. Muhammed Mâverdî, *Edebü'd-din ve'd-dünya* (Dimeşk: Dârü'l-İbni'l-Kesir, 2008), 142; Ebû Hamid Muhammed Gazzâlî, *Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselam (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993), 6-7; Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 4/94, 4/123.

172 İbni Sinâ, *Metafizik*, 2/160, 188; İbni Sinâ, *İşâretler ve Tenbihler*, thk. Ali Durusoy, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayınları, 2005), 134; İbni-Sina, *"Risâletü'l-Arşîyye"*, *Risaleler* (Ankara, 2004), 42, 55; Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbni Rüşd, *el-Keşf âlâ menâhici'l-edille fi âkaidi'l-mille*, thk. Muhammed Abid Cabiri (Beyrut: Vahdetü'l-Arabiyye, 1998), 161-169; Mehmet Ata Az, *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrı'nın Bilinebilirliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 180; Kasım Turhan, *"İnayet"*, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV, 2000)*, 22/265-266.

173 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/460; Zemaşşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzil*, 2/584; Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbu't-tevhid*, thk. Muhammed Aruşî - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2010), 199-200.

veren Mâtürîdî, hikmet kavramını *fıkıh*, haram ve helal ile ilgili *hüküm bilgisi*, *sünnet*, *isabet*, *Kur'ân* olduğunu ifade eden görüşlere yer vermiştir.¹⁷⁴ Mâtürîdî, sünneti bir hikmet modeli olarak kabul etmekle birlikte hikmet kavramını akıl, sağlamlık ve inayet anlamında kullanmayı terk etmemiştir. Daha sonra Mâtürîdî ekolüne mensup alimler, özellikle Ragıp İsfahânî, süreç içinde bu anlamı kullanmaya iştirak etmişlerdir.¹⁷⁵ Mâtürîdî ekolü ile birlikte kelâm düşüncesinin varlık, salâh-aslah, hüsün-kubuh, fiil ve irade gibi meseleler hikmet teolojisi üzerinden yeniden yorumlanmıştır. Gazzâlî'nin mantığı meşrulaştırmasının ardından gelen Fahreddin Râzî ile birlikte hak kelimesinin hikmet anlamı akılcı düşünceyi ima eden pasajlar içinde kendisine yer bulmuştur. Böylece Eş'arî geleneğinde de hikmet, hem Hz. Muhammed'in model yaşantısı¹⁷⁶ hem de her şeyi yerli yerinde anlama ve yapma, ilim ve amelde *isabet* etme gibi felsefî temalarda kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷⁷

Hak kelimesinin *Vücûh ve Nezâir* kitaplarında geçmeyen bir diğer anlamı da yasa manasıdır. İsmail Ahmet b. Hîrî (ö. 430/1039) hak kelimesinin bu bağlamdaki manasına cürüm anlamını verse de hak kelimesinin yasa anlamında kullanıldığını tespit edememiştir.¹⁷⁸ Hak kelimesinin yasa anlamında kullanıldığı iki olaydan birincisi İsrailoğullarının kendi peygamberlerini ve iyi insanları "hakka" aykırı bir şekilde öldürmeleridir.¹⁷⁹ İsrailoğullarının bu davranışı Kur'ân'da *bi-gayri'l-hak* ifadesi ile belirtilmiştir. Meâllerde *bi-gayri'l-hak* ifadesi çoğunlukla *haksız bir şekilde* anlamı ile çevrilmiştir. Hâlbuki ifadeyi bu şekilde tercüme etmek, bir şeyin mefhumu muhalifini olumlama bakımından doğru olmayan bir sonuca götürmektedir. Peygamberler ya da sıradan insanlar haksız bir şekilde öldürülemezlerse haklı bir şekilde öldürülebilir mi sorusuna cevap hakkı doğmaktadır. Dolayısıyla burada kastedilen öldürme eyleminin yasaya aykırı olmasıdır. Nitekim Zemahşerî özünde zaten haksızlık bulunan bir şeyin neden ayrıca haksız bir şekilde nitelendiği hususunu tartışmaya açmaktadır. Buna göre burada kast edilen suç, söz konusu kişiler Yahudi şeriatına göre öldürülmeyi gerektirecek bir suç işlemedikleri halde bizzat öldürmeyeceksin ilkesine aykırı olarak ve üstelik kötülüğünü

174 Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/572.

175 *İsfahânî, el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. 246-247; Mustafa Öztürk, "Kıssaların Dili" Üzerine Bir Değerlendirme (Ankara Okulu Yayınları, 2018), 177-178.

176 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4/94, 4/123.

177 Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 4/59; Zemahşerî, *Keşşâf an hakâik'l-gavâmidî't-tenzil*. 1/189.

178 Hîrî, *Vücûhu'l-Kur'ân*, 187-192.

179 Âl-i İmrân 03/21, 183.

bile bile peygamberleri öldürmüş olmalarıdır.¹⁸⁰ Bu durumda hak kelimesinin burada delalet ettiği mana yasadır. Çünkü Tevrat'ta peygamberlerin öldürülmesi yasaklanmıştır.¹⁸¹ Burada bir çelişkiye dikkat çekilmektedir. Kur'ân'da daha önce indirilen vahiy mirası tasdik edilmesine rağmen Ehli Kitap'tan inanmayanlar, kendilerine indirilene inandıklarını söyleyerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr etmişlerdir. Vahiy olgusunu bir bütün olarak kabul etmemişlerdir.¹⁸² Kur'ân'da onların esasında kendi kitaplarına da yürekten bağlı olmadıkları, tam bir imânla sahiplenmediklerini ifade edilirken İsrailoğullarının Kutsal kitaplarda yapılması yasaklanmış öldürme fiilini işlediklerinden bahsedilmekte, onların çelişkileri yüzlerine vurulmaktadır.¹⁸³

Hak kelimesi, Kuzey Semitik Bölgede *ağaca, taşta veya metale oyulmuş sarsılmaz ilahi yasa, ödev, hukuk, kanun, ferman, gelenek*,¹⁸⁴ *kural* anlamında istihdam edilmektedir.¹⁸⁵ Mülkiyet meselesinde hak, rızık düşüncesi ile takdir edilmiş olanın, hak sahibine uygun ölçüde ve şekilde ulaştırılmasıdır. Mesela Yûsuf topraktan elde edilen ürünün beşte birinin Firavun'a verilmesini de içerecek şekilde Mısır'da Toprak yasası anlamında *hok* yaptı pasajında *hok* ya da *hak* kelimesi mülkiyetin tahakkuku ile ilgili *yasa* anlamındadır.¹⁸⁶ Kıtlik döneminde Firavun'un verdiği *maaş* ya da istihkak da hak kavramı ile ifade edilmiştir.¹⁸⁷ Kur'ân'da hak kelimesinin pay, ücret anlamında kullanıldığı bazı ayetler bu anlama paraleldir.¹⁸⁸ Aramca'da istemek, emretmek, sınırlandırmak anlamında kullanılan ve müşteri- rek Sami kavramı olan kelime,¹⁸⁹ günümüz İbranice'sinde ise *ḥuqqā* חֻקָּא anayasa,

180 Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. 1/481; Zemahşerî, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzil*, 1/146; Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 3/535.

181 Suyutî, *Tefsiru'l-celâleyn*, 19; Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/510; Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 3/600.

182 Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 3/602.

183 el-Bakara 02/91.

184 *Kitâb-ı Mukaddes (İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003)*, 2. Tarihler 35:25.

185 *Kitâb-ı Mukaddes*, Levililer 10/11, 13; Çıkış 15/25; 18:16; Çıkış 30/20-21; Tesniye 4/5-6; 6:20; 2.Kıralar 17/39, 40, 41; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Quran* (Kahire: Oriental Institute, 1938); J. Hoftijzer - K. Jongeling, *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions, Handbook of Oriental Studies Handbuch Der Orientalistik*, 1997. חֻקָּא [ḥuqqā] md; D. B. McDonald, "Haqq", *Encyclopedia of Islam*, ed. Bernard Lewis - J. Schacht (Leiden: E.J. Brill, 1986), 82.

186 *Kitabı Mukaddes*, Yaratılış, 47/26.

187 *Kitabı Mukaddes*, Yaratılış, 47/22.

188 İsrâ Sûresi, 17/26; el-En'âm Sûresi, 06/141; Ebû Mansûr Mâtûrîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdi Baslum (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 4/274; Fahreddin Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, (Beirut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1420), 13/72.

189 *Şahin, Iskender, Kur'an-ı Kerim ve Sami Dillerinde Ortak Sözcükler*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 205-206.

tüzük, kanun anlamlarında kullanılmaya devam edilmektedir. Benzer anlamları Süryanice'de bulmak mümkündür. Süryanice'de de *hkk* kökü *hakikat*, *gerçek*, *kanun*, *töre*, *onaylamak* anlamlarına gelir.¹⁹⁰ Ayrıca hak kelimesinin kısasa işaret edilen anlamı yasa manasını doğrulamaktadır.¹⁹¹

Hak kelimesinin yasa anlamında kullanıldığı bir diğer olay yine İsrailoğullarının kefarete kurban etmeleri beklenen sığır hakkında ayrıntıya indikleri meseledir. Kur'an'a göre, Musa'nın kırk gece vahiy almak için toplumundan ayrı kaldığı bir dönemde İsrailoğulları buzağıyı tanrı edinmişlerdir.¹⁹² Fakat Allah'ın affettiği ve devamında doğru yolu bulmaları için Hz. Musa'ya kitabın ve hakk ile batılı ayıran Furkân'ın verildiği hususu ayetlerde belirtilmektedir. Devamında onların biz Allah'ı açıkça görmedikçe asla inanmayız dedikleri, bunun üzerine yıldırım çarpması sonucu hepsinin öldüğü ve sonra tekrar diriltildiklerinden bahsedilmektedir.¹⁹³ Sonra tekrar sözlerinden döndükleri için çölde yaşadıkları sıkıntılar Kur'an'da kıssanın devamını oluşturmaktadır.¹⁹⁴ Bu süreçte maymuna çevrildiklerinden de bahsedilmektedir. Apokaliptik açıdan ibret verici bir ders olarak İsrailoğullarının hafızasına sunulan bu olaylar dizisi kurtuluş yolu bulmanın çabasına dönmüştür. Fakat Hz. Musâ, Allah'ın kendilerinden bir sığır kesmelerini emrettiğini söylediğinde onlar bu emri detaylara girerek sürekli ertelemeye ve sorumluluktan kaçmaya çalışmışlardır.¹⁹⁵ Yine de meselenin dikkat çekici başka bir boyutunun bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.

Hz. Musâ rengini, türünü ve niteliğini ayrıntılandığı uzun bir diyalogdan sonra İsrailoğulları şimdi *hakk olan şeyle geldin* diye cevap vermişlerdir.¹⁹⁶ Zemahşeri'ye göre burada kastedilen sığırın vasıflarıdır.¹⁹⁷ Mâtüridî de Ebu Hanife'ye referansla bulursa da bi'l-hak ifadesine yasa manasını vermemektedir. Fahreddin Râzî, ayette geçen mahiyet sorusunu bir şeyin harici hakikatini anlamaya dönük olduğunu söylemektedir. Nitekim *el'an ci'te bil-hakk* ifadesi sığırın diğerlerinden ayrı

190 R. Payne Smith, *Compendious: Syriac Dictionary*, thk. J. Payne Smith, (New York: Oxford Clarendon Press, 1957), 153.

191 el-Bakara 71, el-Enâm 151, 33, Furkan 32, 68; *İsmail b. Ahmed Hîrî, Vücûhu'l-Kur'ân*, thk. Necef Arşî (Meşhed: Mektebetü'l-Fikr, 1332), 187-192.

192 el-Bakara 02/51.

193 el-Bakara 02/55.

194 el-Bakara 02/63, 64.

195 el-Bakara 02/65.

196 el-Bakara 02/71.

197 Zemahşeri, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzîl*, 1/152.

olarak bilinmesi anlamında yorumlamıştır. O da beyyene kelimesine referansta bulunmuştur.¹⁹⁸ Çünkü beyyene en az iki şey arasında olur.¹⁹⁹ Fakat Fahreddin er-Râzî de hak kelimesinin yasa anlamını belirtmemiştir. Kuşkusuz bu bilgilerden hareketle hakk kavramını kesilecek sığırın tarifinin bilinecek kadar ayrıntılı bir şekilde anlaşılması olarak yorumlamak mümkündür.²⁰⁰ Fakat *el'an ci'te bil-hakk* ifadesinde belirtildiği şekli ile işaret edilen ölçünün ne olduğu meselesi müphem bırakılmıştır. Hz. Muhammed bu meselenin neresindedir? Yani İsrailoğulları açısından bu ölçüleri anlaşılır kılacak referans noktası nedir? Bu soruların cevaplarını almak için Yahudi şeriatına bakmak gerekmektedir. Yahudi şeriatında günah sunusu olarak kurban edilecek hayvanın en üstün niteliklere sahip olması, hiçbir kusurunun olmaması şartı bulunmaktadır. Bu anlamda işte şimdi hakk olana geldin ifadesinde geçen *hak*, esasında şeriatlarında var olan yasaya delalet etmektedir.²⁰¹ Onların yasalara karşı olan asilikleri bu anlama gönderme yapıldığını doğrulamaktadır. Örneğin ayette nerdeyse kesmeyeceklerdi ifadesi geçmektedir ki bu ifade kesmemeye yaklaşma anlamını verilir.²⁰² Fakat bu ayette geçen yasa anlamı örtülmüştür. Ayetin dindarlığı teşvik edecek şekilde yorumlanması hak kelimesinin buradaki anlamının saklı kalmasına yol açmıştır. Meselenin soru sormayı yasaklayan bir anlama evrilmesi ayrıca manidar bir durum arz etmektedir. Nitekim bu üslup biçimi, yani detaylandırarak soru sorma meselesi, günümüz İslâm kültüründe dahi hoş karşılanmamaktadır.²⁰³ Bu durum, bir kavramı yanlış anlamda kullanmanın oluşturduğu olumsuz sonuçlara bir örnektir.

Sonuç

Her metin gibi Kur'ân'ın da sahip olduğu bir anlam evreni vardır. Bu anlam evrenini birbirine bağlayan bir kavramlar sistemi bulunmaktadır. Hak, İslâm düşüncesinin bu tasavvurâtını birbirine bağlayan odak kavramlardan biridir. Hak, sûreler içinde ve kavramlar arasında kurucu bir fikir olarak düşünce geçişini sağlayan arka plandır. Örneğin vahiyden bahsedilmiş bir âyetten sonra insanoğlu kavra-

198 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3/547-550.

199 Zemahşeri, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidi't-tenzil*, 1/150.

200 Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3/550; Suyutî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, 15.

201 *Kitâb-ı Mukaddes*. Levililer 9/2, 3.

202 Beydavî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, 1/87; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3/550; Zemahşeri, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidi't-tenzil*, 1/152.

203 Zemahşeri, *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidi't-tenzil*, 1/152; Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, 3/544-7.

mının işlendiği başka bir âyette geçildiğinde, metnin fikir birliği içinde kalmasını sağlayan taşıyıcı ilkedir. Buradan hareketle denilebilir ki Kur'an'ın *kaynağı* Allah, *muhatabı* insan *odak düşünce* de haktır. Bu amaçla çalışmamızda Kur'an'da hak kelimesinin anlam biçimleri araştırılmıştır. Yaptığımız incelemenin sonucunda hak kelimesinin vücûh ve nezâir kitaplarında geçen *Allah, sıdk, Hz. Muhammed'in sıfatı, gereklilik, Kâbe, amel, evlâ, mal, beyân, cürûm, zevâl bulma, batılın zıddı, kısas, İslâm, vücûb, Cebrâil, lâilâheillallah, nâsîh ve mensûh, sıla-i rahim, tevhid, cid-diyet, azap, Hz. Muhammed, adalet, Hz. Muhammed'in içtihadı, Kur'an, kısım, şekâvet ve saâdet, kâin*, anlamlarına ek olarak *yasa* ve *hikmet* anlamları tespit edilip listeye eklenmiştir. Hak kelimesinin hikmet anlamı Mâturîdî ve Zemahşeri gibi kelâmcı müfessirler ile Mâturîdî ekolünün alimleri tarafından farklı kaynaklarda zikredilmiştir. Fakat hak kelimesinin Kuzey Semitik Bölgede doğrudan *yasa* anlamında var olan yerleşik manası Kur'an sözlüklerinde geçmemektedir. Bu anlam dilbilimsel incelemeler ve tefsirlerdeki bilgilerin eş zamanlı değerlendirilmesi sonucunda tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Thk. Mansur Fehmi. Kahire: Dâru'l Kütübî'l-Misriyye, 1364.
- Akpınar, Ali. "Kur'an-ı Kerim'de Hak Kavramı ve Seyahat Etme Hakkı", *İslâmî Araştırmalar*, 1998, cilt: XI, sayı: 3-4.
- Âmidî, Seyfuddin. *Gâyetu'l-merâm fi İlmi'l-Kelâm*. Thk. Hasan Mahmud Abdullatif. Kahire: Dâru'l Kütübî'l-Misriyye, 1971.
- Askerî, Ebu Hilâl. *el-Furûk fi'l-luğa*. Thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Daru'l-İlm, 1980.
- Askerî, Ebu Hilâl. *Vûcuh ve'n-nezâir*. Thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- Az, Mehmet Ata. *İlahi Basitlik Bağlamında Tanrı'nın Bilinebilirliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Beydavî, Abdullah b. Muhammed. *Envâru't-tenzil ve esrâru't-tevil*. Thk. Muhammed A. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1418.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf. *Ta'rîfât*. Thk. Abdurrahman Umeyr. Mısır: Matbaatul Hayriyye, Mustalahât, 1306.
- Dameğânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Vûcuh ve'n-nezâir li elfâzi'l-Kitabullâhi'l-Azîz*. Thk. Abdulhamid Ali. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Durmuş, Zülfikar. "Kur'an'da "Hakk" Kelimesinin Türkçe Meallere Aktarımıyla İlgili Tespit ve Öneriler", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, (8) 20 (2004): 111-130.
- Ebu'l-Feyd, Muhammed b. Muhammed Abdurrezzak. *Tacul ârus min cevâhiri'l-kâmus*. çev. Dârü'l-Afâk. Kahire: Dârü'l-Hidâye, 1995.

- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzibu'l-luğa*. Thk. Muhammed Avdi Marab. Beyrut: Dârü'l-İh-yâi't-Tûrâs, 2001.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Mustasfâ*. Thk. Muhammed Abdusselam. Dâr-ür'l-Kûtûbi'l-İlmiyye, 1993.
- Güler, İlhami. "el-Hak Kavramının Kur'ân'daki Dini ve Ahlaki İçeriğinin Tahlili", *AÜİFD* (Ankara, 2002).
- Herevî, Abdullah b. Muhammed b. Ali. *Zemmu'l-kelâm ve ehlehu*. Thk. Abdurrahman Abdulaziz Şibli. Medine: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikme, 1. Basım, 1998.
- Hîrî, İsmail b. Ahmed. *Vücûhu'l-Kur'ân*. Thk. Necef Arşî. Meşhed: Mektebetü'l-Fikr, 1332.
- Hoftijzer, J. - Jongeling, K. *The Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions. Handbook of Oriental Studies Handbuch Der Orientalistik*, 1997.
- İbn Asâkir, Hasan. *Tebyinu kizbi'l-müfterî fi mâ nesebu ila'l-İmam ebi'l-Hasan el-Eşâ'ri*. Beyrut: Dâr-ür'l-Kûtûbi'l-Arab, Şamile, 3. Basım, 1404.
- İbn Dureyd, Ebu Bekir Muhammed b. Hasan. *El-İştikâk*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Lübnan: Daru'l-Celil, 1. Basım, 1991.
- İbn Farîs, Ahmed b. Faris b. Zekeriya El-Kazvini. *Mu'cemu'l-Mekâyisu'l-Lugga*. Thk. Abdusselam Muhammed Harun. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.
- İbn Farîs, Ahmed b. Faris b. Zekeriya El-Kazvini. *Mücmeli'l-luğa*. Thk. Zehir Abdul Muhsin Sultan. Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1986.
- İbn Fûrek, Abdurrahman b. Nasir. *Şerhu'l-Âkidetu Tahâviyye*. Thk. Abdurrahman b. Salih El-Sudeysi. Beyrut: Daru'l-Tedmüriyye, 2. Basım, 2008.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-ehvâ ve'l-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Daru'l-Marife, 2. Basım, 1975.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Âzim*. Thk. Sami b. Muhammed Selame. Beyrut: Dârü't-Tay-yîb, 1999.
- İbn Manzûr, Cemaleddin. *Lisânu'l-Arâb*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1990.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed. *el-Keşf âlâ menâhîci'l-edille fi âkaidi'l-mille*. Thk. Muhammed Abid Cabiri. Beyrut: Vahdetu'l-Arabiyye, 1998.
- İbn Sinâ. "Risâletu'l-Arşîyye". *Risaleler*. Ankara, 2004.
- İbn Sinâ. *İşâretler ve Tenbihler*. Thk. Ali Durusoy. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayınları, 2005.
- İbn Sinâ. *Metafizik-I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yay., 2004.
- İbn Sinâ. *Metafizik-II*. çev. Ekrem Demirli vd. İstanbul: Litera Yayınları, 2005.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Nuzhetu'l-a'yun en-nevâzir fi ilmi'l-vûcuhi ve'n-nezâir*. Thk. Muhammed Abdulkarim Kazım. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1984.
- İsfehânî, Râgîb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. Thk. Savfan Adnan Davedi. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1412.
- İskender, Şahin. *Kur'ân-ı Kerim ve Sâmi Dillerinde Ortak Sözcükler*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- İskender, Şahin. *Semantik Analizler Işığında Kur'ân'da Diriliş Gerçeği*, İstanbul: Ekin Yayınları, İstanbul, 2013
- Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of The Quran*. Kahire: Oriental İnstitute, 1938.
- Kuşeyrî, Abdulkarim b. Abdulmelik. *Letâifu'l-İşârât*. Thk. İbrahim El-Besyuni. Kahire: Heyet el-Misri el-Âmme, 2005.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbu't-Tevhid*. Thk. Muhammed Aruşı - Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mektebetu'l-İrşad, 2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. Thk. Mecdi Baslum. Beyrut: Dârü'l-Kûtûbî'l-İlmiyye, 2005.
- Maverdî, Ali b. Muhammed. *Edebü'd-din ve dünyâ*. Dimeşk: Daru'l-İbni'l-Kesîr, 2008.
- McDonald, D. B. "Haqq". *Encyclopedia of Islam*. ed. Bernard Lewis - J. Schacht. Leiden: E.J. Brill, 1986.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Vücûh ve ezâir". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV, 2013.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Kur'an'da Hak Kavramı", *Diyanet İlmi Dergi*, 1996, cilt: XXXII, Sayı:1
- Mukâtil b. Süleymân. *el-Vücûh ve'n-nezâir*. Thk. Hatem Salih. Bağdad: Merkezi Cumue'ti'l-Mâcid, 2006.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Muhammed Şuhat. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 1. Basım, 1423.
- Öztürk, Mustafa. "Kıssaların Dili" Üzerine Bir Değerlendirme. Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Mahsûl*. Thk. Taha Cabir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Tûrâs, 3. Basım, 1420.
- Rahbar, Daud. *God of Justice: A Study in the Ethical Doctrine of the Qur'an*. Netherlands: E.J. Brill, 1. Basım, 1960.
- Reçber, Mehmet Sait. "Hakikat". *İslamiyet- Hristiyanlık Kavramları Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2013.
- Şafîî, Muhammed b. İdris. *Er-Risâle*. Thk. Ahmed Şakir. Mısır: Meketebetu'l-Halebî, 1. Basım, 1940.
- Şehristânî, Abdulkerim b. Muhammed. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Maktabatü'l-Asriyye, 2013.
- Smith, R. Payne. *Compendious: Syriac Dictionary*. Thk. J. Payne Smith. New York: Oxford Clerandon Press, 1. Basım, 1957.
- Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekr. *Tefsîru'l-celâleyn*. Kahire: Daru'l-Hadis, 1. Basım, 1998.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Teymî, Ebu Ubeyd Muammer b. *Mecazu'l-Kur'ân*. Mektebetu Hanci, 1381.
- Topaloğlu, Bekir. "Hak". *DİA*. İstanbul: TDV, 1997.
- Turhan, Kasım. "İnayet". *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. 22/266-266. İstanbul: TDV, 2000.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ahmed. *Keşşâf an hakâiki'l-gavâmidî't-tenzil*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zeyn, Muhammed Bessam Rüşdü. *Mu'cemu'l-mufehres li meâni'l-Kur'âni'l-Âzim*. Thk. Muhammed Adnan Salim. Dimeşk: Dârü'l-Fikri'l-Meâsır, 1995.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi, 2003.

